

olvasó helyébe, mégis úgy tűnik, Mevius megtalálja a helyes arányokat. A magyar történelmet kevésbé ismerő olvasót nem terheli túl hosszadalmas magyarázatokkal, de nem is tételez túlzottan nagy alaptudást a magyar eseményeket illetően. Nekünk, magyar olvasóknak néha talán hiányérzetünk lehet (például Révai nemzeti kérdésekkel foglalkozó munkái az irodalomjegyzékben szerepelnek ugyan, de a főszövegben nincs rájuk utalás; Molnár Eriket csak mint az Ideiglenes Nemzeti Kormány tagját említi; emellett nem mindig a megfelelő magyar szakirodalmat adja meg forrásként), de egészében véve teljes képet kapunk a magyar kommunisták nemzeti, hazafias propagandájáról. Mevius igen érdekes forrásokat mutat be, a magyar kommunista vezetők levelei például nagyon jól illusztrálják a párt nemzeti politikájának változásait. A könyv erőssége, hogy az MKP politikáját nemzetközi összefüggésbe helyezi, de eloszlatja azt a nyugaton (és sokak körében itthon is) elterjedt nézetet, amely szerint a magyar kommunisták Moszkva „gondolkodás nélküli eszközei” lettek volna. Martin Mevius könyvét nem véletlenül választotta be az oxfordi egyetemi kiadó az „Oxford Historical Monographs” sorozatba. Jó lenne, ha ez a könyv a magyar olvasók kezébe is eljuthatna.

Hegedűs Gyula

Vallásosság és identitás a diktatúrában*

„Majd ha az utókor ítélni fog felettünk, ne azt vizsgálja, hogy mit kellett volna tennünk, hanem azt, hogy mit lehetett tenni!” – mondta Bögre Zsuzsannának egyik interjúalánya. (67.) A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen társadalomtörténetet tanító szerző pedig éppen erre a feladatra vállalkozik. Kötetében azt vizsgálja: „mi befolyásolta a legjobban a vallásos emberek hétköznapi magatartását az elmúlt rendszer időszakában [...] mitől függött az, hogy valaki kitartott a vallásos világnézete mellett, vállalva annak minden következményét, vagy más esetben elrejtette meggyőződését, hogy megfelelhessen a hivatalos ideológia elvárásainak?” (9.)

A vallásos emberek e kötetben a katolikusokat jelentik, közülük is azokat, akiknek 1948 súlyos törést jelentett az életében és karrierjében. A kötet célja egyszerre tudományos és politikai, hiszen olyan, eddig nem kutatott, sőt valaha „a nem haladó” stigmájával megbélyegzett társa-

* BÖGRE Zsuzsanna: *Vallásosság és identitás. Élettörténetek a diktatúrában (1948–1964)*. Studia Sociologica, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005. 200 p.

dalmi csoportot helyez az elemzés középpontjába, amelynek tagjai történeteiket, üldöztetéseik és megpróbáltatásaik történetét sokáig nem mesélhették el nyilvánosan.

Bögre Zsuzsanna munkájával állást foglal. A kötet első mondata szerint „az 1945 előtti társadalom meglehetősen immobil, zárt társadalom volt”. (7.) Ennek a zártságnak a feltörésére akkor nyílt lehetőség, mikor Magyarországon a Szovjetunió árnyékában megkezdődött az a társadalmi átalakító program, amelynek alapvető része volt az egyház és a vallásosság elleni küzdelem. 1945-ben meglehetősen erőfőlényvel és újfajta eszközökkel felfegyverzett konkurencia jelent meg Magyarországon, ahol addig a diadalmas katolikus életfelfogás és életvitel volt a domináns. A szerző sajnos nem beszél a korábbi kísérletekről, amelyek magyar progresszió részét képezték, így mindenki, aki a „másik modell”, azaz a társadalom átalakító programjában részt vett, illegitim kollaboránsnak tűnik. Bögre Zsuzsanna a kötet első részében csak rövid, vázlatos fejezetben foglalja össze a szekularizációs modell védelmezőinek és kritikusainak érveit. Ugyanakkor a volt szocialista országokban mindenhol lezajlott a „szocialista modernizáció”, amely Tomka Miklós szerint nem írható le a klasszikus szekularizációs paradigmával. (37.) Ennek a folyamatnak a pszichotörténeti elemzése kulcskérdés, hiszen Magyarországon a mai új konzervativizmus szocializációs mozgalom, amelynek 45 év után kellett intézményi és ideológiai alapjait kialakítani. A korábbi helyzettel és folyamatokkal való szembenézés tehát szükséges, amihez nélkülözhetetlenek az olyan úttörő alap kutatások, mint ez a kötet.

A kötet mintegy tízéves munka eredménye, egy nemzetközi, tíz országra kiterjedő összehasonlító kutatási programra épülő PhD-dolgozat átdolgozott változata. A kutatási előzmény előnye, hogy a szerző 50 életútinterjúból választotta ki elemzésre a 15 interjút. Hátránya viszont – amellet, amit a szerző a bevezetőben is említ, hogy tudniillik az egyes interjúelemzések különböző módszertannal készültek –, hogy a korábbi előtanulmányok, nyilván terjedelmi okokból erősen lerövidítve, leegyszerűsítve kerültek a kötetbe. A kötet első két fejezete az elméleti bevezető. Ebből az első, már leírni is szörnyű, 21(!) oldalban vizsgálja a második világháború után bekövetkezett változások hatását „a katolikus egyház és a vallási élet tekintetében (1948–1990)”. Ezt a részt jobb lett volna kihagyni, hiszen nincs értelme szakirodalmi hivatkozás nélkül egy bekezdésben(!) összefoglalni az ukrán vallásos élet fejlődését vagy a romániai fejlődést úgy, hogy a szerző meg sem említi a csángókat, azaz a vallás és a nemzetiség összefüggéseit. Világos, hogy összefoglaló munka e témában még nem írható, hiszen az állami és a kevésbé gyakran em-

legetett egyházi levéltárakban(!) is egyaránt zárolva vannak a második világháború utáni egyháztörténet megírásához létfontosságú források. Amíg ez így van, addig marad a „történelem bemutatása alulról” módszere, amit Bögre Zsuzsanna követ, illetve az egyes esetek megírása, mint az egyetlen lehetséges megközelítés.

A szerző azért is rendkívül nehéz feladatra vállalkozott, mert kutatási kérdésére a választ különböző diszciplínák elméleti és módszertani eszközeivel felfegyverkezve lehet megadni. Természetesen a recenzens nem eshet abba a hibába, hogy még több szakirodalom felhasználását kéri számon a szerzőtől. Ugyanakkor azt meg kell vizsgálni, hogy az idézett szakirodalom alapján a kutatási kérdésre megadható-e a válasz.

A hivatkozott irodalom egyhatedét Tomka Miklós művei jelentik. Bármenyire is dicséretes a tanítványi hűség, talán érdekesebb lett volna egyrészt a többi volt szocialista ország, elsősorban a nyelviileg jobban hozzáférhető keletnémet helyzet összehasonlító feldolgozása. Másrészt szükség lett volna a téma interdiszciplináris megközelítése által megkövetelt kötetek feldolgozására. Ilyenek elsősorban az egyháztörténészek munkái. Gergely Jenő munkássága megkerülhetetlen a téma vizsgálatakor, de tőle kettő darab, a *Históriában* megjelent rövidke cikk szerepel a felhasznált irodalom listájában, azok is reflektálatlanul. Viszont Balogh Margit Kiss Szaléziáról írott munkája kimarad, pedig az esetnek fontos helye van Bögre Zsuzsanna érvelésében. (19.)

A megkérdezett 15 interjúalany kétharmada nő. A vallásos viselkedés, a szubjektivitás alakulásának a társadalmi nemekre érzékeny elemzésének könyvtárnyi szakirodalma van. A szerző egy magyar nyelvű összefoglalót idéz, és az elemzés során sem tér ki erre a szempontra. 1945 után a hatalom a nőket tekintette a vallásosság támogatóinak, az 1945-ös választás nemek szerint hozzáférhető eredményei alapján nem alaptalanul, ezért is érdekes a kötet azon része, amelyben a katolikus férfiak vallásos viselkedésének alakulását vizsgálja.

A bibliográfia egyenetlensége a felkészült és pontos szerző esetében mélyebb elméleti problémához kapcsolódik. Ez a probléma a magyar konzervatív társadalomtörténet-írás helykeresése és átmeneti jellege.

Az ezzel kapcsolatos első átmenetiség az emigráns egyháztörténészek és a műveikhez való viszonyban ragadható meg. Bögre Zsuzsa nem használja a római vagy müncheni iskola munkáit, sőt nem is reflektál álláspontjukra. Adriány Gábortól is csak egy 2004-ben megjelent kötetet idéz. Ennek a hiánynak már nem az az oka, mint 1989 előtt, hogy ezeket a műveket indexre tették, elkobozták, hanem inkább a konzervatív történetírás bizonytalansága a saját gyökereivel kapcsolatban. A kollabo-

rálás a kommunista hatalommal az a kérdés, amelyben az emigráns történészek kíméletlenek voltak a saját logikájuk szerint. A mai aktív történészek viszont főképpen Magyarországon éltek. Ennek a konfliktusnak az egyik része az egyházba beépített ügynökök kérdésének napjainkban folyó vitája. A katolicizmustól nem idegen a gyónás és a bűnbocsánat kultúrája, és ennek a hiánynak a nyílt beismerése megakadályozza a szocializációs mozgalom lehetséges sikereit.

A másik elméleti bizonytalanság, hogy miképpen lehet tartalmában konzervatív történelmet írni a posztstrukturalista történeti elemzés eszközeivel. Ez a kérdés teszi annyira izgalmassá a kötetet. A szerző ideológiai nézete és állásfoglalása világos. Számára a 20. században „két világhatalmasztrófa tombolt: a náciizmus és a kommunizmus”. (12.) Ugyanakkor pontosan tudja, a pozitivistá episztemológia kereteiben megmaradva nem képes érdemben választ adni a feltett kutatási kérdésekre, ha ki akar lépni az „összehasonlító szenvedéstörténetekből”, és a szubjektivitás történeti alakulására kíváncsi. A feszültséget az adja, hogy miképpen lehet a narratív életútelemzés módszerével – amelyről a szerző tankönyvbe illően pontos és világos összefoglalót ad a 3.4. módszertani fejezetben (39–49.) – egy olyan értékrendszer vizsgálata, amely a beletörődést és a megbocsátást helyezi a középpontba. A szakirodalomból, sőt az idézett interjúkból is kiderült, hogy 1956-ban, amikor cselekvési lehetőség nyílt, a katolikus egyház, illetve annak már meghurcolt tagjai igencsak vonakodtak bármilyen aktív közreműködéstől. (Ez persze nem akadályozta meg az igazságszolgáltatást abban, hogy 1956 után újból elővegye és elítélje őket...) A kötet jól oldja meg azt a kutatáserkölcsei kérdést, hogy az interjúalany iránt érzett szükségyszerű tiszteletnek együtt kell járnia a dekonstrukciós elemzéssel. Hiszen egyrészt „igaz” történeteket olvasunk, mert az elmesélő teljes érzelmi és erkölcsi súlyával, megélt életével ad hitelt elbeszélésének, másrészt minden történeti konstrukció önreprezentáció, amelynek alakulását vizsgálja – helyesen – a szerző.

A harmadik elméleti bizonytalanság a vallástörténet és a vallástudomány közötti megközelítési különbségben található. A vallásosság nem egyenlő az intézményes vallásgyakorlással, és különösen diktatúrában a keresztények meglepő találékonyságot mutattak alternatív formák kidolgozásában. Ugyanígy érdekes lett volna a mintába beválasztani azokat, akik alternatív intézményes vallásos formák kialakításával tartották meg a hitüket, ezzel tiltakozva az ellen, hogy az 1945 utáni Magyarországon a katolikus nomenklatura egyes tagjai hatalmuk átmentése érdekében olyan kompromisszumokat kötöttek, amelyek lehetetlenné tették ezeknek a formáknak a széleskörű elterjedését.

A kötet izgalmas és úttörő jellegű része a munka nagyobbik felét alkotó interjúelemzés. (53–189.) A gazdag interjúgyűjteményből Bögre Zsuzsanna négy magatartástípust határozott meg. Az első csoportba soroltaknál a személyes karrier fontosabbnak bizonyult a korábbi vallásosságnál, és ők felhagytak a vallás gyakorlásával. Az elemzésnél a szerző vizsgálja azokat a döntési pontokat (és azok narrációs kereteit), amikor ezt a végleges döntést kellett hozni a vallásgyakorlással kapcsolatban. Idetartozik még az 1989 utáni epilógus is, amely szerint az e csoportba tartozók idős korukban általában visszatértek az intézményes vallásossághoz.

A második csoportba azok tartoznak, akik a nyilvánosság előtt kitartottak vallásos felfogásuk mellett, minden hátrányt (állásvesztést, társadalmi elszigeteltséget, börtönt) vállalva. Bögre Zsuzsanna számára ez a csoport az igazán fontos, hiszen ők voltak képesek „mindvégig hűek maradni” (78.) vallásos identitásukhoz. Ezek a történetek valóban mártírtörténetek, hiszen rettenetes szenvedést jelentett a szegénysorból tehetség révén való felemelkedésre nem a kommunista mozgalmat, hanem az egyházi oktatási rendszert választani. Mind Zia, mind József büszke arra, hogy szerény származása ellenére „értelmiségivé”, tanárrá, illetve akár püspökké válhatott volna (104.). Lorand, aki elszegényedett, valaha jobb napokat látott „úri középosztálybeli” családból származik, csak az ismeretségek hálózataán keresztül „elért” katolikus iskolarendszerben reménykedhetett abban, hogy a családja anyagi helyzete ellenére felsőfokú képesítést szerez, és bekerül abba a társadalmi pozícióba, ami születése révén neki járt.

A harmadik csoportot azok alkotják, és ez a legizgalmasabb, akik a társadalom elvárásai, valamint az egyéni vallásossági igény között egyenlőyöztak, és mindenhol megpróbáltak megfelelni.

Bögre Zsuzsa összefoglalja azokat a tényezőket, amelyek együttállásánál volt erre lehetőség: a diák kiváló képességű volt, olyan társadalmi hálózattal rendelkezett, amelybe tartozók esetleg a döntési, hitvallási pontokon nemcsak tanáccsal segítették, hanem védtek is, de főleg olyan szakmában dolgozott, ahol a nyílt színvállás nem volt kritérium. Ehhez a társadalmi csoporthoz tartozók bírtak olyan „társadalmi eszköztárral” (Lamont), amely lehetővé tette a döntési helyzetekben való lavírozást. A kötetből kiderül, hogy az úttörővezetés milyen fontos menekülési útvonal volt a cserkészlet és a vallásos ifjúsági mozgalmak tagjai számára. Képzetlen földműves vagy reménybeli elsőgenerációs értelmiségi számára nem maradt más, mint a heroizmus és önfeláldozás, amelynek kultúrája éppen a katolikus egyház belső, immanens logikájához tartozik.

A negyedik csoportot azok alkotják, akik a társadalmi mobilitásból kimaradtak: mezőgazdasági, falvakban élő dolgozók, segéd munkások,

akik nem közvetlenül érezték a vallásosságukban való üldöztetést. Ők a vallásosságba kapaszkodva éltek meg a megpróbáltatásokat, azaz ez volt és maradt számukra az egyetlen referenciális keret.

Az interjúk és az elemzések rendkívül izgalmas, torokszorító olvasmányt jelentenek, amelyekből kirajzolódik a magyar társadalom eddig nem nagyon vizsgált hálózata és működése. Egy kérdésre azonban nem ad választ a kötet: arra, hogy miért éppen ők, a megkérdezettek vállalták az üldöztetést, amikor az azonos társadalmi helyzetű, azonos képzettségű falubeli társaik nem – azaz csendesen elmaradtak a miséről, nem írták be a gyereket hittanra, és átiratkoztak az állami egyetemre. Erre a kötet azonban a minta jellege miatt nem is vállalkozhatott. Amire ad és adhat is választ, az a vallásos magatartástípusok és a narratív identitás közötti kapcsolat.

Az elmesélt és a kötetből megismerhető történetek Jochen Gerz, a gondolkodásra készítő történeti emlékműveket készítő művész tipológiája szerint a „negatív múlt”, illetve „pozitív múlt” felosztásához alkalmazkodnak. A kötetben emlékezők számára a Horthy-rendszer jelentette a „pozitív múltat”. Egyetlen egy interjú alany említette csupán, hogy gyermekkorában traumát jelentett zsidó barátjának elvesztése, azt is anélkül, hogy a felelőségről vagy akár a miértekről akkor vagy akár most gondolkodott volna, és mindez eltörpül a kötetben a kommunizmus okozta traumák leírása mellett. Ez az emlékezés a baloldali emlékezés, azaz a „negatív múlt” a Horthy-rendszer és a „pozitív múlt” minden, ami 1945 után történt, egyszerű leképezése.

Bögre Zsuzsanna munkája fontos lépést jelent az új magyar konzervatív történetírás fejlődésében, amely kiléphet a fekete-fehér, pozitív–negatív elemzési megközelítésből, árnyaltan számot vehet az elődök harcaival és lehetőségeivel, de nem nélkülözheti a tiszta erkölcsi mércét sem.

Pető Andrea

Indusztria bűvöletében *

„Megváltozott – mondotta Sztálin a Párt XVII. Kongresszusán tartott beszámolójában – nagyvárosaink és ipari központjainknak a képe. A burzsoá országokban a nagyvárosok mindenkori ismertetőjelei a sikátorok,

* GERMUSKA Pál: *Indusztria bűvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 237 p.